

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۷/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۲۱

عباسعلی رضائی نیا^۱آرزو محمود سلطانی^۲

گونه‌شناسی مهرهای سده‌های نخستین اسلامی در موزه ملی ایران

چکیده

شناخت ما از مهرهای سده‌های نخستین اسلامی ایران بسیار اندک است. یکی از مجموعه‌های ارزشمند مهرهای سده‌های نخستین اسلامی در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود که تاکنون موردبررسی و مطالعه قرار نگرفته‌اند. هدف پژوهش حاضر گونه‌شناسی این مهرها، پی بردن به زمان ساخت و سبک هنری به‌کاررفته در این مهرها است. در این مقاله با استفاده از شیوه توصیفی-تحلیلی ضمن معرفی این مهرها، سبک نگارش و تزئینات آنها موردبررسی، تحلیل و گونه‌شناسی قرار گرفته است. درنهایت، اطلاعات به‌دست‌آمده از این مهرها با مهرهای مشابه، موردسنجش و ارزیابی قرار گرفته است. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد مهرهای موزه ملی را می‌توان در گروه مهرهای انگشتی و از لحاظ شکل در دو گروه چهارگوش و بیضی با سطح صاف طبقه‌بندی کرد. مهرها از جنس عقیق و همتایت و خط آنها از نوع کوفی است که در پنج گونه قرار می‌گیرند. مجموعه مهرهای مورد مطالعه، از نظر سبک نگارش در بازه زمانی سده دوم تا ششم هجری قمری تاریخ‌گذاری می‌شوند. همچنین به نظر می‌رسد این مهرها با توجه به عبارات کوتاه نقر شده بر آنها، احتمالاً برای امور شخصی مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند.

کلیدواژه‌ها: مهر، دوران اسلامی، گونه‌شناسی، گاهنگاری، موزه ملی ایران

۱. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

مقدمه

مهرها یکی از مهم‌ترین اسناد پایدار و ارزشمند در شناخت فرهنگ و تمدن ایران محسوب می‌شوند. در موزه‌های معروف دنیا و یا در مجموعه‌های خصوصی مهرهای فراوانی نگهداری می‌شوند که از کاوش‌های باستان‌شناختی و یا روش‌های دیگر جمع‌آوری شده‌اند. این مهرها با وجود مقیاس کوچک، اطلاعات گسترده‌ای در زمینه‌های گوناگون سیاسی، اقتصادی، مذهبی و اجتماعی به دست می‌دهند. اهمیت مطالعاتی مهرها، موجب شکل‌گیری رهیافت‌های میان‌دانشی در مطالعه مهرها شده است. مهرها در امور مختلف اعم از دولتی (حقوقی) و شخصی (حقیقی)، نقش مهمی در تشکیلات دیوانی و زندگی مردم ایفا کرده‌اند. همانند دوران قبل از اسلام، استفاده از مهرها در دوران اسلامی همچنان متداول بود، اما اغلب، حکاکی خطوط جای تصاویر را بر مهرها گرفت. مهرهای ساخته‌شده در دوران اسلامی به‌ویژه طی سده‌های دوم و سوم هجری قمری، تقریباً با نوشته تزئین شده‌اند (Blair, 1998: 203). اهمیت مهرهای سده‌های نخستین اسلامی در آن است که از یکسو به‌عنوان حلقه رابط و دوران گذار از سنت مهرسازی ایران قبل از اسلام به ایران دوران اسلامی به شمار می‌روند و از سوی دیگر، این مقطع زمانی، دوره شکل‌گیری هنر مهرسازی در دوران اسلامی است که زمینه و بستر مناسبی را برای رشد و توسعه این هنر برای دوران میانی و متأخر اسلامی به وجود آورده است. به‌عبارت‌دیگر، این مهرها از نظر تداوم سنت‌های فرهنگی و هنری و نیز شناخت شاخصه‌های جدید در سیر تحول هنر مهرسازی می‌توانند موردتوجه قرار گیرند. اغلب مطالعات صورت گرفته درباره مهرهای اسلامی ایران مربوط به اثر مهرهای سده‌های میانی و متأخر اسلامی است (میرزاابوالقاسمی و پورمند، ۱۳۹۰). محدود بودن مطالعات در زمینه مهرهای سده‌های نخستین اسلامی نسبت به مهرهای سده‌های میانی و متأخر اسلامی، شاید ناشی از کمبود مدارک است. به‌طوری‌که تاکنون مهرهای انگشت‌شماری از کاوش‌های باستان‌شناختی محوطه‌هایی مانند نیشابور، سیراف و کنگاور به‌دست آمده است. تعداد اندکی از این مهرها نیز در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی ایران نگهداری می‌شود و کمتر موردتوجه پژوهشگران قرار گرفته‌اند. در این میان، مهرهای دوران اسلامی موزه ملی ایران، از ارزش و اعتبار خاصی برخوردار هستند. مطالعه مهرهای موجود در موزه ملی می‌تواند تا حدی کمبود اطلاعات از مهرهای آغازین این دوره را جبران نماید. در مخزن موزه، پنج مهر از دوران اسلامی وجود دارد که تاکنون موردبررسی و مطالعه قرار نگرفته‌اند و شناخت دقیق و کاملی از ماهیت این مهرها وجود ندارد. همچنین اطلاعی از محل کشف این مهرها در دست نیست. این مجموعه از کتابخانه پهلوی به موزه ملی اهدا شده بود و در این مقاله برای نخستین بار معرفی می‌شوند. از این‌رو، هدف از پژوهش حاضر، معرفی، طبقه‌بندی، گونه‌شناسی، تاریخ‌گذاری و کاربرد این مهرها است. در این راستا، ابتدا مهرها بر اساس شکل، جنس و تزئینات به‌کاررفته در آن توصیف فنی و سجع آن‌ها خوانده شده، سپس ویژگی‌های فنی و هنری آن‌ها بیان گردیده و درنهایت با مهرهای مشابه و کتیبه آثار دیگر، مقایسه و مورد تحلیل قرار گرفته است. در راستای اهداف

مذکور، تلاش شده است تا به پرسش‌های ذیل پاسخ داده شود. ۱. گونه‌شناسی مهرها از نظر فرم و جنس چیست؟ ۲. چه نوع خط و مضامینی در این مهرها استفاده شده است؟ ۳. این مهرها چه کاربردی داشته است و به چه بازه زمانی مربوط می‌شوند؟ پژوهش پیش‌رو تلاش کرده است تا به درک روشنی از جایگاه مهرهای مورد مطالعه در سده‌های آغازین دوران اسلامی دست یابد.

پیشینه پژوهش

تاکنون مطالعات متعددی درباره مهرهای دوران اسلامی انجام گرفته است. عمده این پژوهش‌ها بر مهرهای سلطنتی سده‌های میانی و متأخر دوران اسلامی متمرکز بوده است. بررسی خصوصیات ظاهری و نوشتاری اثر مهرهای دوران ایلخانی تا قاجار دستمایه پژوهش‌های محققان مختلفی بوده است که در به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود. نخستین پژوهش درباره مهرهای اسلامی ایران تقریباً از اواسط سده بیستم میلادی توسط رابینو دی بورگوماله آغاز شد. او در کتاب خود تحت عنوان *Coins, Medals and Seals of the Shahs of Iran* در کنار سکه‌ها و مدال‌ها، بخشی را به معرفی مهرهای پادشاهان ایران (از زمان صفوی تا قاجار) اختصاص داده است. طی دهه‌های سی تا پنجاه شمسی، مقالات متعددی درباره مهرهای سلطنتی سده‌های میانی و متأخر اسلامی منتشر شده است. در مقالات علی مظاهری «مهرهای پادشاهان ایران»، محمد طاهری شهاب «سجع مهر سلاطین و شاهزادگان و صدور ایران» و جهانگیر قائم‌مقامی «مهرها، طغراها و توقیع‌های پادشاهان ایران از ایلخانیان تا پایان قاجاریه»، به معرفی و خوانش سجع اثر مهرها مربوط به دوران ایلخانی، جلایریان، تیموری، سلسله قراقویونلو، آق‌قویونلو و سلاطین صفوی تا قاجار پرداخته شده است. مقاله دیگر با عنوان «مهرهایی از پادشاهان، شاهزادگان و سرداران صفوی»، مطالعه‌ای است که توسط محمدحسن سمسار بر هفت مهر سلاطین و حاکمان صفوی مربوط به مجموعه فروغی صورت گرفته است. بدین ترتیب سه دهه آغازین مطالعات مهرشناسی، دوره گردآوری و شناسایی مهرها از موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی با رویکرد تاریخی و باستان‌شناسانه بود. عمادالدین شیخ‌الحکامی در مقاله «بررسی پاره سندی از دوره ایلخانی مورخ ۷۲۶ق»، اثر مهرهای دوره ایلخانی را به دقت مورد توجه قرار داده است. محمدصادق میرزا ابوالقاسمی و علی‌اصغر شیرازی در مقاله «آداب مهر در اسناد و مکاتبات دیوانی»، به بررسی اثر مهرهای ایلخانی و صفوی بر اسناد دیوانی پرداخته‌اند. نسرین سید رضوی نیز در اثر «مهر شاهان صفوی (شکل، نقش و مضمون)»، مهرهای سلاطین صفوی را طبقه‌بندی کرده است که در برخی از موزه‌های ایران نگهداری می‌شوند. کامران افشارمهاجر و سمر کلهر در مقاله «بررسی طغرا و مهرهای سلطنتی ایران (ایلخانیان-قاجار)»، به بررسی بصری طغرا و مهرهای پادشاه ایران از دوره ایلخانی تا دوره قاجار پرداخته‌اند. اکرم محمدی‌زاده در مقاله «تجلی تفکرات شیعی در نوشتار انگشتری‌های عصر قاجار»، مضامین شیعی سجع و جنبه‌های بصری مهر انگشتری‌های دوره قاجار را مورد بررسی قرار داده است. محمدصادق میرزا ابوالقاسمی

در مقالات «تحول شکل در مهرهای متأخر اسلامی»، سیر تحول اشکال مهرهای رسمی و دیوانی از دوره ایلخانی تا قاجار را مطالعه کرده و سپس در مقاله «مهر انگشتری سلاطین متأخر صفوی»، جایگاه دیوانی و مشخصات ظاهری مهر انگشتری سلاطین متأخر صفوی را بررسی کرده است. از تحقیقات مهمی که درباره مهرهای پادشاهان و شاهزادگان قاجار انجام شده است باید به مقالات رضا فراستی «مهرهای شاهان قاجار» و نیز امید رضایی «خط و مهر امنای شرع تهران در دوره قاجاریه» اشاره کرد که به بررسی مهرهای علمای دوره قاجار پرداخته‌اند. با نگاهی بر مطالعات صورت گرفته طی دهه هشتاد و نود شمسی می‌توان بیان داشت که توجه بیشتر محققان معطوف به شناسایی و تحلیل مشخصات ظاهری و سجع مهرها با رویکرد سندشناسانه و زیبایی‌شناسانه بوده است.

مهرهای سده‌های نخستین اسلامی کمتر مورد مطالعه و بررسی محققان قرار گرفته و در این زمینه پژوهش‌های اندکی انجام شده است. لودویک کالوس را باید از پیشگامان مطالعات مهرشناسی اسلامی دانست که اقدام به تهیه کاتالوگی از مهرها، بولاه‌ها و تعویذهای اسلامی تحت عنوان *Catalogue des cachets, bulles et talismans islamiques* در کتابخانه ملی پاریس کرده است و بعد از آن کاتالوگ مهرها و تعویذهای موزه اشمولین اکسفورد *A catalogue of seals and talismans housed at the 19th century Islamic world 8th to Ashmolean from the* بیوار در مقاله "A Presumed Ghaznavid Royal Seal" به معرفی و خوانش مهری سلطنتی از دوره غزنوی پرداخته است که در مجموعه‌ای خصوصی نگهداری می‌شود. مقاله دیگر «قدیم‌ترین مهر نوشته‌دار دوران اسلامی از یک حاکم ساسانی»، مربوط به محقق برجسته، عبدالله قوچانی است. او به معرفی سه مهر مربوط به سده‌های اول، سوم و چهارم هجری قمری پرداخته است که در موزه‌های ملی ایران، تبریز و کنگاور نگهداری می‌شوند. همچنین ماریان ونزل در کتاب انگشتری‌ها، مربوط به مجموعه ناصر خلیلی، شماری از مهر انگشتری‌های سده‌های اولیه اسلامی ایران را معرفی کرده است. باین‌حال، مهم‌ترین اثر، کتاب کاتالوگ مهرها و تعویذهای اسلامی موزه بریتانیا *Arabic and Persian seals and Amulettes in The British Museum* است که به کوشش ونیتا پورتر تهیه شده است و در بخشی از آن، جنس و تزئینات، سجع و مضمون مهرها، کاربردی، تاریخ‌گذاری و شیوه حکاکی مهرهای سده‌های نخستین اسلامی مورد بحث قرار گرفته است. یافته‌های باستان‌شناختی نیز در زمینه مهرهای سده‌های نخستین اسلامی بسیار ناچیز است. به‌طوری‌که از کاوش‌های هیات انگلیسی در بندر سیراف گل مهری با چندین اثر مهر و دو مهر انگشتری به‌دست آمده است (Porter, 2011: 14). سه مهر برنزی یکپارچه نیز از کاوش‌های نیشابور گزارش شده است که دارای نقوش گیاهی و هندسی هستند (Allan, 1982: 72). روی قطعات ظروف شیشه‌ای مکشوفه از نیشابور نیز اثر شش مهر مدور استامپی دارای خط کوفی دیده می‌شود (Kroger, 1995: 102-103). چنانکه ملاحظه شد، حجم تحقیقات درباره مهرهای سده‌های نخستین اسلامی نسبت به سده‌های میانی و متأخر بسیار اندک بوده است و خلأ مطالعات مهرشناسی در این

دوره دیده می‌شود. بنابراین، در پژوهش حاضر تلاش شده است به‌منظور شناخت شاخصه‌های مهرهای سده‌های نخستین اسلامی به‌صورت ویژه، به بررسی و تحلیل مهرهای موزه ملی ایران پرداخته شود که از این لحاظ، پژوهش تازه‌ای محسوب می‌شود. این مجموعه در تکمیل اطلاعات مدون و منسجم از ویژگی‌های مهرهای این دوره می‌تواند سودمند باشد و بستر مناسبی برای پژوهش‌های آتی فراهم آورد.

روش پژوهش

در این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، ابتدا مهرهای موزه ملی ایران معرفی و خوانش شده‌اند. سپس ویژگی‌های سبکی خطوط و مضامین آن‌ها به‌منظور گونه‌شناسی بیان شده است. در انتها با تحلیل سبک هنری خطوط و گونه‌شناسی، مهرها تاریخ‌گذاری شده‌اند. همچنین گردآوری اطلاعات به شیوه میدانی و کتابخانه‌ای صورت گرفته است و در تفسیر و تحلیل مهرها، از مطالعه تطبیقی با سایر مهرها، سکه‌ها و سایر آثار هنری متعلق به سده‌های نخستین اسلامی استفاده شده است.

معرفی مجموعه مهرهای موزه ملی

مهر شماره ۱

این مهر با شماره بازیابی ۴۶۷۱، به ابعاد $۱ \times ۱ \times \frac{۱}{۳}$ سانتیمتر، به شکل مربع‌مستطیل با سطح تخت و گوشه‌های گرد شده است (تصویر ۱). اضلاع مهر با شیب کمی تراش خورده و گوشه بالای سمت راست مهر اندکی شکسته و کسردار است. در تراش حاشیه مهر دقت زیادی به کار نرفته است، به‌گونه‌ای که گوشه پایین سمت راست مهر تراش بیشتری خورده است. پشت مهر به شکل هرمی درآمده است. جنس مهر از عقیق به رنگ جگری شفاف است. در زمینه مهر، عبارتی در سه سطر به خط کوفی و حروف متصل به‌صورت درشت نوشته شده، به‌طوری‌که تمام زمینه مهر را اشغال کرده است. نوشته آن به این شرح است: «ماشالله لاقوه الا بالله استغفرالله».

تصویر ۱: مهر عقیق چهارگوش و سجع معکوس مهر (مأخذ: آرشیو موزه ملی ایران)

مهر شماره ۲

این مهر با شماره بازیابی ۳۴۶۳، به ابعاد $۱ \times ۱/۵$ سانتیمتر به شکل بیضی با سطح تخت است (تصویر ۲). حاشیه مهر با تراشی به صورت مایل درآمده و در داخل حلقه ساده دو پله‌ای نگین انگشتر جای گرفته است. جنس مهر از عقیق و به رنگ زیتونی شفاف است. حاشیه مهر با شیارهای عمودی به شکل مثلث تزئین شده است. در مرکز مهر عبارتی در یک سطر به خط کوفی به صورت باریک و کم‌عرض نقر شده است و حرف آخر کلمه دوم آن به صورت کشیده درآمده است. نوشته آن به این شرح است: «الله العلی».

تصویر ۲: مهر عقیق بیضی و سجع معکوس مهر (مأخذ: آرشیو موزه ملی ایران)

مهر شماره ۳

این مهر با شماره بازیابی ۳۴۷۰، به ابعاد $۲ \times ۱/۵$ سانتیمتر به شکل بیضی با سطح تخت است (تصویر ۳). جنس آن از عقیق به رنگ یشمی شفاف و دو رنگ است. حاشیه مهر با تراشی بلند به صورت مایل درآمده و احتمالاً در داخل پایه نگین انگشتر جای می‌گرفته است. پشت مهر کاملاً تخت است. عبارتی در سه سطر به خط کوفی نقر شده است. در سطر اول، عبارت کوچک «بالله» در گوشه مهر، در سطر دوم و مرکز مهر عبارت بزرگ «سلمان بن الحسن» و در سطر سوم در گوشه مهر، عبارت «یثق» نوشته شده است. ابتدا و انتهای اکثر حروف به صورت گوه‌ای درآمده است.

تصویر ۳: مهر هماتیت بیضی و سجع معکوس مهر (مأخذ: آرشیو موزه ملی ایران)

مهر شماره ۴

این مهر با شماره بازیابی ۳۴۶۸، به ابعاد $1/3 \times 1$ سانتیمتر به شکل چهارگوش و سطح تخت است که گوشه‌های آن پخ شده و دارای زوایای ملایمی است (تصویر ۴). اضلاع مهر با قوس اندکی به سطح صاف مهر منتهی می‌شود. به نظر می‌رسد این مهر بر نگین انگشتری نصب می‌شده که رکاب آن از بین رفته است. حاشیه سمت راست مهر شکسته و کسردار است. جنس مهر از سنگ هماتیت و به رنگ خاکستری شفاف است. پشت مهر نیز کاملاً تخت است. در زمینه مهر، عبارتی در دو سطر به خط کوفی نوشته شده است. خط آن درشت و پهن، کلمات نقر شده جدا از هم بوده و تناسب خط با زمینه مهر رعایت شده است. ابتدای حروف «الف» و «لام» به شکل مثلث شکاف‌دار درآمده است. نوشته سطر اول و دوم مهر به این شرح است: «و صفی بالله یثق و علیه یتوکل».

تصویر ۴: مهر چهارگوش و سجع معکوس مهر (مأخذ: آرشیو موزه ملی ایران)

مهر شماره ۵

این مهر با شماره بازیابی ۳۴۷۹، به ابعاد ۱/۲×۱ سانتیمتر به شکل مربع مستطیل و سطح تخت است که گوشه‌های آن گرد شده است (تصویر ۵). جنس آن از عقیق به رنگ نارنجی شفاف است. حاشیه مهر به صورت پهلوهایی مایل و پشت مهر با لبه پخ شده به شکل تخت درآمده است. در مرکز مهر عبارتی در یک سطر به خط کوفی به صورت درشت و پهن نقر شده است. سر حروف «الف»، «لام» و «میم» به صورت دو شاخه برگدار دیده می‌شود. انتهای حرف «م» به طرف بالا برگشته است. نوشته مرکز مهر به این شرح است: «نعم الولی علی».

تصویر ۵: مهر عقیق چهارگوش و سجع معکوس مهر (مأخذ: آرشیو موزه ملی ایران)

گونه‌شناسی مهرها

پنج مهری که در بالا معرفی شدند فاقد پایه هستند و احتمالاً در داخل رینگی قرار می‌گرفتند، چنانکه در دو نمونه شواهد آن موجود است. این مهرها در گروه مهرهای انگشتی یا نگین انگشتی قرار می‌گیرند. مهر انگشتی در دوره سلوکی و اشکانی مورد استفاده قرار می‌گرفت (Ritter, 2012: 101) و در دوره ساسانی و اوایل دوره اسلامی نیز همچنان رایج بود (Lerner, 1976: 184-185; Bivar, 1969: 22; ونزل، ۱۳۸۶). ریکا گیزلن نیز بر این باور است که شماری از مهرهای دوره ساسانی از مهرهای نگین انگشتی ایجاد شده‌اند (گیزلن، ۱۳۸۴: ۲۷). قدیمی‌ترین مهر دوره اسلامی مربوط به پیامبر(ص)، مهر انگشتی است که بر نگین آن نام ایشان نوشته شده بود و با آن نامه‌ها را مهر می‌کردند (ابن‌خلدون، ۱۳۷۱: ۵۰۵). مهر انگشتی‌ها علاوه بر آن‌که به‌عنوان ابزار مهرکردن مورد استفاده بوده، جنبه زینتی نیز داشته است. پس از تشریح مشخصات هر یک از مهرها، آن‌ها را بر اساس نسبت‌های مشابه، شکل ظاهری، جنس، نوشتار و کاربرد، مورد بررسی و گروه‌بندی قرار می‌دهیم تا به درک روشن‌تری از این مجموعه دست‌یابیم.

مهر انگشتی‌های معرفی‌شده، از نظر شکل به دو دسته کلی چهارگوش (مربع مستطیل) (مهرهای شماره ۱، ۴، ۵) و بیضی (مهرهای شماره ۲، ۳) با سطح تخت تقسیم می‌شوند. مهرها، شانه شیب‌دار و پخ دارند. در مهرهای چهارگوش، شیب آن‌ها کوتاه و در مهرهای بیضی، شیب آن‌ها بلند است. احتمالاً مهرهای چهارگوش، روی پایه نگین کوتاه انگشت جای می‌گرفتند. نگین انگشتی‌های بیضی نیز با دو تکنیک ساخته شده‌اند.

مهر شماره ۲ داخل رینگ پله‌ای قرار دارد که از ورق ساخته و نورده شده است و سپس به رکاب انگشتر متصل می‌شود. در مهر شماره ۳ نیز سنگ مهر، لبه‌بلند و پخ‌دار دارد که در داخل پایه نگین کار گذاشته می‌شود. این شیوه‌ها در مهر انگشتری‌های قرون سوم و چهارم هجری قمری به کار رفته است (ونزل، ۱۳۸۶، ۲۱-۲۲). سابقه استفاده از این روش ساخت در مهرهای نگین انگشتری دوره ساسانی دیده می‌شود (طلایی، ۱۳۹۲: تصویر ۸۶، ۸۹؛ Gorelick and Gwinnett: 1996، 79). نگین انگشتری‌ها کارکردی دومنظوره دارند و علاوه بر جنبه زینتی، به‌عنوان مهر مالک آن نیز به شمار می‌رفت. ابعاد مهرها بزرگ نیست و تقریباً اختلاف اندکی نسبت به هم دارند. از این نظر نمی‌توان مرتبه و شخصیت افراد صاحب مهر را سنجش کرد، اما به احتمال زیاد برای افرادی با موقعیت و جایگاه اجتماعی، مورد استفاده قرار می‌گرفت که از توان مالی مناسبی برخوردار بودند و احتمالاً در طبقه ممتاز جامعه قرار داشتند. اصولاً مهر انگشتر نشانه هویت، بزرگی و قدرت به شمار رفته است (میرزاابوالقاسمی، ۱۳۹۴: ۴۹).

جنس سنگ مهرهای مجموعه مورد مطالعه، از سنگ‌های نیمه قیمتی مانند انواع عقیق (مهرهای شماره ۱، ۲، ۳، ۵) و سنگ آهن (مهر شماره ۴) است. ظاهراً استفاده از این سنگ‌ها در دوران آغازین اسلامی از محبوبیت زیادی برخوردار بود. در روایات اسلامی فضیلت و خواص زیادی برای سنگ عقیق نقل شده است. خیر و نیکی، فراوانی روزی، سلامتی از انواع بلاها و زدودن فقر و نفاق، نیک‌فرجامی، برآورده شدن حوائج و دفع غم و اندوه از خواص عقیق بر شمرده شده است (هاشمی‌شاهرودی، ۱۳۹۵: ۴۴۱/۵). همچنین در آموزه‌های اسلامی، همتایت یا سنگ آهن نیز برای دفع بلا و چشم‌زخم مورد استفاده بوده است (رنجبران‌تهرانی، ۱۳۹۳: ۹۰). به علاوه، سنت استفاده از انگشتری‌های نگین‌دار در احادیث و روایات زیادی آمده است و فواید بی‌شماری را برای آن ذکر کرده‌اند (محمدی‌زاده، ۱۳۹۲: ۸-۹).

با توجه به محدودیت تصویرنگاری در اوایل دوران اسلامی، ویژگی اصلی مهرهای مورد بحث، تأکید بر خط و خوشنویسی عبارات است. همچنین توجه به جنبه‌های تزئینی مهرها در ابتدا چندان مورد توجه سازندگان مهر نبود و به تدریج تزئینات هندسی و گیاهی در زمینه مهرها ظاهر شد. نقوش تزئینی در مهرهای موزه ملی، منحصر به مهر شماره ۲ می‌شود. حاشیه مهر را ردیفی از مثلث‌های کوچک دربر گرفته است. برای حکاکی روی مهرها از روش چرخ تراش با عمق کم استفاده شده است. خطوط کوچک مهرها به صورت منفی با چیره‌دستی حکاکی شده‌اند و در طراحی آنها به ابعاد مهر توجه شده، چنانکه بلندی و کشیدگی خطوط، با ابعاد مهر هماهنگ و متناسب است. همچنین سبک کتیبه‌های حک شده بر مهرها، شامل کوفی ساده یا تحریری و کوفی تزئینی است. خط اغلب نوشته‌ها به صورت زاویه‌دار است. تنها در مهر شماره ۴ گردش نرم برخی از حروف، اندکی آن را از سایر مهرها متمایز کرده است. به نظر می‌رسد شیوه حکاکی در کیفیت فرم نگارش حروف تأثیر داشته است.

سجع مهرها عباراتی ساده هستند و از نظر مضمون می‌توان آنها را در دو گونه عبارات مذهبی و ترکیبی، یعنی ارشادی-نام اشخاص قرار داد. برای نگارش مضامین

مختلف، از خط کوفی استفاده شده است. گونه اول که در چهار مهر مجموعه (مهرهای شماره ۲، ۱، ۵) دیده می‌شود، شامل عبارات «ماشاءالله لاقوه الا بالله استغفرالله»، «الله العلی» و «نعم الولی علی» هستند که جنبه‌هایی از باورهای اسلامی در ستایش خداوند، درخواست یاری و بخشش از خداوند و مدح حضرت علی^(ع) را نشان می‌دهند. گونه دوم (مهر شماره ۳، ۴) شامل عبارات حکمی و ارشادی کوتاه و بلند همراه با نام صاحب مهر است که در آن نام بلند (همراه با نام پدر) یا کوتاه صاحب مهر آمده است، اما هویت واقعی این اشخاص مشخص نیست. سجع گونه دوم که درباره اطمینان، اعتماد و توکل صاحب مهر به خداوند است، قاعده‌ای است که بر مهرهای ساسانی مورد استفاده قرار می‌گرفت (Gignoux and Kalus, 1982: 125-26). در مهر شماره ۳، ابتدا اسم «صفی» و سپس عبارت ارشادی «بالله یثق و علیه یتوکل» آمده و در مهر شماره ۴، اسم در میان عبارت «بالله» و «یثق» آمده است. نوشته مهرها ما را با الگوی رایج سجع‌نویسی، سیاق جملات، طرز جمله‌بندی و ساختار عبارات در مهرهای سده‌های نخستین اسلامی آشنا می‌کند و در فهم مضامین آنها مؤثر است. بررسی مهرها نشان می‌دهد، از هر دو شکل چهارگوش و بیضی برای حکاکی سجع‌های دعایی، ارشادی و نام صاحب مهر استفاده می‌شد.

همچنین در بین عبارات مذهبی مهرها، سجع مهر شماره ۵ بسیار جالب توجه و کمیاب است. این سجع، آشکارا نشانگر تبلیغ عقاید شیعی است و اشاره به حدیث غدیر خم دارد که حضرت علی^(ع) به‌عنوان ولی و امام مسلمین از جانب پیامبر^(ص) به مردم معرفی می‌شود. صاحب مهر، از این طریق ارادت خود را در بزرگداشت مقام آن امام به شکل موجز نشان داده است. مشابه عبارت «نعم الولی علی» تنها بر مهری از سنگ یشم قرمز در کاتالوگ شماره ۳۳۸ موزه بریتانیا نیز دیده می‌شود. شاید بتوان ظهور این سجع بر مهرها را مقارن با پیدایش دولت شیعی آل‌بویه در قرن چهارم هجری قمری دانست.

از نظر کارکردی، مجموعه مهرهای معرفی شده را باید در گونه مهرهای شخصی قلمداد کرد، زیرا این مهرها فاقد عناوین بلند، القاب رسمی دولتی و یا نام‌های مرتبط با جغرافیای اداری دوران اسلامی هستند. همچنین به‌طور قطع نمی‌توان مشخص کرد که از این مهرها برای کدام امور شخصی استفاده می‌شده است. بررسی مهرهای مورد بحث نشان می‌دهد که از نظر شیوه ساخت مهر انگشتری‌ها و مضمون عبارات دعایی و ارشادی، دست‌کم چهار مهر، شباهت زیادی با مهرهای دوره ساسانی وجود دارد. چنانکه پیشتر، برخی از محققان چنین ارتباطی را مورد توجه قرار داده‌اند (Gignoux and Kalus, 1982; Brunner, 1978: 139-47).

ویژگی‌های هنری خطوط و تاریخ‌گذاری مهرها

از آنجایی که مجموعه مهرهای مورد مطالعه، فاقد تاریخ هستند و از بستر باستان‌شناختی به دست نیامده‌اند، تعیین تاریخ نسبی آنها، بر اساس سبک و شیوه نگارش خطوط به کمک مطالعه تطبیقی انجام شده است. از این‌رو، در این مقایسه، مهرهایی انتخاب

شده‌اند که با توجه به سبک هنری، بیشترین شباهت را با مجموعه مهرهای موزه ملی دارند. برای این منظور، مهرها از نظر رسم‌الخط، شیوه نگارش، مضمون عبارات دینی، تکنیک ساخت و تزئین مورد مقایسه قرار گرفته‌اند. لازم به ذکر است که مجموعه مهرهای سده‌های نخستین اسلامی اکثراً ناشناخته هستند و تاکنون کاتالوگ‌های کمی از آنها منتشر شده است. این محدودیت، کار مقایسه و تحلیل را با دشواری مواجه می‌سازد. از سوی دیگر، به دلیل شباهت تکنیک اجرای نوشتار مهرها با سکه‌ها و سطوح فلزی که معمولاً از شیوه حکاکی و نقر برای کتیبه‌نویسی استفاده شده است، نسبت به سایر کتیبه‌نویسی مانند کتیبه‌های بنا، سفال، کاغذ و پارچه، توجه بیشتری شده است که با روش قالب‌گیری، تراش، مرکب، بافت یا سوزن‌دوزی نوشته شده‌اند. بررسی پنج مهر موزه ملی نشان می‌دهد که تمامی آنها از نظر سبک نگارش و ساختار عبارات با یکدیگر متفاوت هستند به طوری که در تمامی آنها این تمایز در ابعاد، فاصله، میزان سطح و دور، کشیدگی و چسبیدگی و نیز عمق تراش حروف دیده می‌شود. بنابراین، پنج گونه متفاوت مهرها، کار دست هنرمندان مختلفی است که احتمالاً آنها را در بازه زمانی متفاوتی ساخته‌اند. در ادامه به بررسی جزئیات هر یک از مهرها پرداخته می‌شود.

بر مهر شماره ۱، عبارتی قرآنی نوشته شده است که معمولاً برای دفع بلا و جلب نعمت و رحمت الهی استفاده می‌شود. عبارت «مَا شَاءَ اللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ» در سطر اول و دوم مهر، در آیه ۳۹ سوره کهف آمده است و عبارت «استغفرالله» در سطر سوم که اصطلاحی رایج است در قرآن به اشکال گوناگون تکرار شده است، برای مثال در آیه ۵۴ سوره نسا دیده می‌شود. خط به‌کاررفته از نوع کوفی با اندازه درشت است. جهت نوشته‌ها به صورت عمودی و قائم و ضخامت حروف نازک است. حروف به صورت زاویه‌دار و کلمات در یک خط زمینه‌متمد، متصل به یکدیگر به نمایش درآمده‌اند. پیوستگی و چسبیده بودن یا اتصال کلمات تا حدی از خوانایی خط کاسته و بر جنبه‌های بصری آن افزوده است. حروفی که ساختار منحنی دارند مانند «م»، «ق»، «ف»، «و»، «ه»، «ع» نیز با زاویه نوشته شده است. این حروف از چرخش مثلث در جهات مختلف ایجاد شده‌اند. تنها در حرف «ر» قدری انحنا دیده می‌شود و انتهای حرف «و» در سطر دوم به موازات خط کرسی قرار گرفته است. به غیر از الف در کلمه «ما» که سر آن به شکل مثلث شکاف‌دار است، سر سایر حروف الف و لام، ساده نوشته شده است. همچنین تمامی حروف به غیر از الف و لام که بلندتر از سایر حروف هستند، تقریباً اندازه یکسانی دارند. با وجودی که خط، تمام زمینه مهر را اشغال کرده، در نگارش آن تعادل و تناسب رعایت شده و پهنای خط نیز یکسان است. تنها تفاوت در اندازه حروف، مربوط به حرف «ش» می‌شود که برای تمام کردن سطر به شکل کشیده بلند نشان داده شده است. نکته دیگر تفاوت در شیوه نگارش حرف «ه» است، چنانکه در انتهای سطر اول حرف «ه» به صورت یک زاویه تند و در انتهای سطر دوم و سوم به شکل مثلث به نمایش درآمده است. همچنین حرف «غ» در سطر سوم به شکل لوزی و حرف «ل» در سطر دوم دارای زاویه باز است. مهر شماره ۱ از لحاظ ترکیب

کلی و ساختار خط، سبک نگارش حروف، به‌ویژه کرسی خط متصل، شکاف‌دار بودن حرف «الف» در آغاز سطر اول و کشیدگی حرف «ش» در سطر اول، شباهت زیادی به مهر موجود در موزه بریتانیا دارد (تصویر ۶). عبارت هر دو مهر نیز مشترک است (Porter, 2011: 69). مهر شماره ۱ از نظر سبک نگارش در گروه سبک زاویه‌دار ساده با تمایل به فاصله کم بین حروف، کلمات پیوسته بر خطوط ممتد زمینه و حرکات کوتاه و بلند حروف قرار می‌گیرد. این سبک نگارشی، ویژگی مهرهای سده‌های دوم تا سوم هجری قمری است (Ibid: 15, 23) همچنین مهر شماره ۱ از نظر شیوه نگارش و شکل حروف، با دو مهر لعل در موزه اشمولین شباهت دارد که بر آن‌ها عبارت «لا اله الا الله» و «الله ثقه ابي الازهر» آمده است (تصویر ۷). خط مهر شماره ۱ شباهت زیادی نیز با ترکیب‌بندی و رسم‌الخط سکه‌های صفاری مربوط به سده سوم هجری قمری دارد (تصویر ۸). در قلعه سمیرم کتیبه‌ای (تصویر ۹) از اواخر سده سوم هجری قمری بر سنگ نقر شده است که در برخی موارد مانند فاصله کم حروف، شکاف بر سر حرف «الف» و شکل نگارش حروف «م»، «ش»، «ح»، «ف» و «ر» با مهر شماره ۱، قابل‌مقایسه است. مهر دیگری که از نظر شیوه نوشتاری می‌توان به آن اشاره کرد، مهری است مربوط به سده سوم هجری قمری در موزه ملی ایران که در استفاده از حروفی مانند «م»، «س»، «غ»، «ف» و «ه» با مهر شماره ۱ شباهت دارد (تصویر ۱۰). علاوه بر مهرها، پیوستگی کلمات در سکه‌های عباسی مربوط به سده سوم هجری قمری مانند سکه‌های ولایت‌عهدی امام رضا^(ع) نیز دیده می‌شود (فروغیان، ۱۳۸۰، ۲۰).

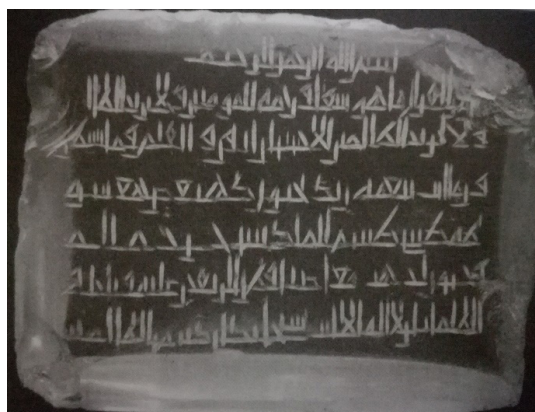
تصویر ۶: مهر موزه بریتانیا (Porter, 2011: Cat. 278) و ترسیم خط مهر شماره ۱

تصویر ۷: مهرهای موزه اشمولین (Kalus, 1986: LI902.8 / LI902.10)

تصویر ۸: سکه عمرو بن لیث (URL 1)

تصویر ۹: کتیبه قلعه سمیرم (شیخ‌الحکمایی، ۱۳۹۸: ۴۶). تصویر ۱۰: مهر موزه ملی ایران (قوچانی، ۱۳۸۵: تصویر ۲)

خط مهر شماره ۲ از نوع کوفی ریز و ساده با حروف زاویه‌دار است. در مرکز زمینه مهر رسم‌الخط عبارت «الله‌العلی» در جهت افقی و ترکیب حروف به‌صورت کوتاه و کشیده نوشته شده است. کلمه «الله» کمی بزرگ‌تر از کلمه «العلی» به نظر می‌رسد. حرف «ی» در کلمه «العلی» به موازات کرسی خط به عقب برگشته و بر حرکت افقی خط تأکید شده است. استفاده از کشیده بلند نه‌تنها به زیبایی خط افزوده است، بلکه بر ارتباط لفظی و معنایی صفت «العلی» به معنی بلندمرتبه بودن خداوند نیز اشاره دارد. در آغاز هر دو کلمه، اتصال حرف منفصل الف و حرف لام دیده می‌شود. حرف الف به‌صورت دنباله‌دار نوشته‌شده و انتهای آن دارای زاویه قائمه است. همچنین حرف «ع» به شکل «V» نقر شده است. فاصله زیادی میان دو کلمه عبارت مهر وجود ندارد. پهنای حروف به‌صورت یکدست دیده می‌شود. ترکیب حروف متعادل و متناسب به نظر می‌رسد. از نظر شکل حروف، شیوه نوشتار و تزئین حاشیه مهر، شباهت زیادی با مهر موزه بریتانیا دارد (تصویر ۱۱). این مهر که از عقیقی‌مانی است در داخل یک رینگ برنجی قرار دارد و عبارت «الله نصرتی والله مطلبی» بر آن نوشته شده است (Porter, 2011: 60). با اینکه مضمون عبارات نقر شده بر مهرها متفاوت است، اما شباهت

کلمه «الله» و کشیدگی کلمات و به‌ویژه حرف «ی» در هر دو مهر مشترک است. شباهت سبکی این دو مهر از نظر نوع نگارش، احتمال همزمانی آن‌ها را تقویت می‌کند. مهر شماره ۲ از نظر شیوه نگارش به سبک زاویه‌دار ساده، حروف باریک و کشیدگی حرف «ی» ویژگی‌های نوشتاری مهرهای سده دوم تا سوم هجری قمری را نشان می‌دهد (Ibid:15, 23). کشیدگی حروف و نمایش حرف «ع» به شکل «v» بر سکه‌های طاهری، صفاری، سامانی و غزنوی نیز دیده می‌شود (تصویر ۱۲).

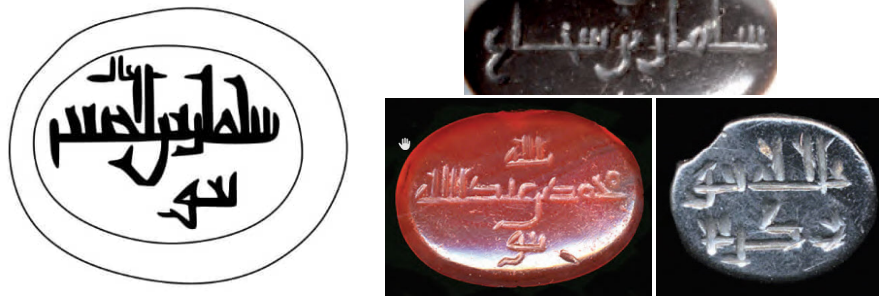
تصویر ۱۱: مهر موزه بریتانیا (Porter, 2011: Cat. 218) و ترسیم خط مهر شماره ۲

تصویر ۱۲: نمایش حرف عین در رسم‌الخط سکه‌ها به ترتیب از راست به چپ: طاهری، صفاری، سامانی و غزنوی

مهر شماره ۳ در گروه مهرهایی قرار می‌گیرد که عبارت ترکیبی آن را پیامی ارشادی و نام شخص تشکیل می‌دهد. خط کوفی به‌کاررفته در این مهر به‌صورت فشرده، در اندازه درشت و حروف با زاویه در جهت عمودی نوشته شده است. کلمات متصل به هم، کرسی خط ممتدی را ایجاد کرده است. نام عربی مالک مهر، «سلیمان بن الحسن» در اندازه درشت و در فضای خالی گوشه بالای مهر عبارت «بالله» در اندازه بسیار کوچک و در گوشه پایین مهر عبارت «یثق» در اندازه کوچک نوشته شده است. حرف الف در کلمه «الحسن» به‌صورت دنباله‌دار با زاویه نمود درجه آمده و انتهای آن به کلمه «بن» متصل است. مهم‌ترین ویژگی خط، دو شاخه یا شکاف‌هایی است که بر سر حروف و نیز انتهای حروف «ن» و «ق» قرار دارد. همچنین دندانه‌های حرف «س» در کلمه «الحسن» تمایل به چپ دارند. نکته جالب در این خط، تفاوت در نگارش حرف «ن» در انتهای کلمات است، به‌طوری‌که یک حرف تکرار شونده در سه شکل در پایین زمینه خط نوشته شده است. حرف «ن» در حالت منفصل به‌صورت خطی با زاویه قائمه و در وضعیت متصل به حرف ماقبل خود به شکل منحنی باز و یا به‌صورت خط عمودی کوتاه در پایین خط کرسی نشان داده شده است. این مهر از لحاظ نوع نگارش در گروه سبک حروف زاویه‌دار با شکل گوه‌ای در آغاز و انتهای حروف قرار

می‌گیرد که از خصوصیات نوشتاری مهرهای سده سوم تا ششم هجری قمری است (Porter, 2011: 15, 24). مهر شماره ۳ با سه مهر موزه بریتانیا از نظر اسلوب نگارش کلمات «بالله یثق» و «سلمان» قابل انطباق است (تصویر ۱۳). این شباهت در پیوستگی حروف، دو شاخه شدن ابتدای حروف «الف»، «ل»، دندانه‌های حروف و نیز انتهای حروف «ن» و «ق» نمود بیشتری دارد.

تصویر ۱۳: مهرهای موزه بریتانیا (Porter, 2011: Cat. 71, 155, 164) و ترسیم خط مهر شماره ۳

همچنین در مجموعه اهدایی سید یوسف نیری به موزه ملی ایران، با شماره بازیابی ۳۳۹۲، مهری از هماتیت به شکل بیضی وجود دارد که نام صاحب مهر در دو سطر نقر شده است. انتهای حروف کوفی آن نیز به صوت مثلث شکاف‌دار و کشیدگی حرف «ن» در هر دو مهر یکسان است (Mofidi, 2001: 60). مهر دیگری نیز از عقیق سیاه در موزه اشمولین وجود دارد که «یحیی بن المؤمل» بر آن نوشته شده و از نظر شکل مهر و خط کوفی با مهر شماره ۳ قابل قیاس است (تصویر ۱۴).

همچنین رسم‌الخط حرف «ن» در انتهای کلمه الحسن، حروف «الف» و «ق» با کتابت کوفی مصحف سده چهارم هجری قمری شباهت دارد (تصویر ۱۵). از سوی دیگر، نوشتار این مهر همسانی‌هایی در برخی از حروف مانند حروف شکاف‌دار با کتیبه نقر شده بر سنگ در تخت جمشید مربوط به سده چهارم هجری قمری دارد (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۴: مهر موزه اشمولین (Kalus, 1986. L1902.11). تصویر ۱۵: نسخه‌ای از قرآن (علی بیگی و چارثی،

۱۳۸۸: تصویر ۵). تصویر ۱۶: کتیبه عضدالدوله دیلمی در تخت جمشید (پلر، ۱۳۹۴: ۵۷).

مهر شماره ۴ که عبارت «و صفی بالله یثق و علیه یتوکل» بر آن نوشته شده، با توجه به سبک نگارش آن یعنی حروف زاویه دار و به شکل دو شاخه، متعلق به سده سوم تا ششم هجری قمری است (Porter, 2011: 15, 24). «بالله یثق» به صورت عبارت دعایی «بِاللَّهِ أَثِقْ» در کتب ادعیه و نیز عبارت قرآنی «عَلَيْهِ يَتَوَكَّلْ» در آیه ۳۸ سوره زمر آمده است. مفهوم آن بسنده کردن اعتماد و تکیه کردن بر خدا در امور زندگی است، اما ترجمه کل جمله چنین است: منزله است کسی که فقط به خدا اعتماد دارد و بر او توکل می کند. البته کلمه صفی در اینجا به صورت اسم خاص نیز می تواند به کار رفته باشد، چنانکه در دو مهر موزه بریتانیا (تصویر ۱۲) نیز به صورت اسم اعلم آمده است. در این دو مهر، نام عبدالله بن محمد و احمد در سطور میانی مهرها دیده می شود. مضمون این جمله، عبارتی پندآمیز و ارشادی است. ویژگی حروف کوفی مهر شماره ۴، گردش نرم و روان حروف به شکل انحنادار است که در خوشنویسی مستدیر خوانده می شود (رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۳۹۹). این شیوه در نمایش حروف «و»، «ق»، «ک»، «ل» دیده می شود. همچنین ضخامت یا قطر زیاد خط و یکسانی در وزن حروف از دیگر خصوصیات آن است. این امر موجب شده تا خط متعادل و متناسب به نظر برسد. دو شاخه شدن یا شکاف تنها بر سر حروف «الف» و «ل» اجرا شده است. دو کلمه «بالله یثق» و «یتوکل» از نظر شکل نوشتاری و نوع نگارش خط به کار رفته در آن با سه مهر عقیق و هماتیت سیاه در موزه بریتانیا شباهت دارند (تصویر ۱۷).

تصویر ۱۷: مهرهای موزه بریتانیا (Porter, 2011: Cat. 152, 157, 190) و ترسیم خط مهر شماره ۴

مهر شماره ۵ با عبارت «نعم الولی علی» ظاهراً اشاره به حدیث غدیر درباره ولایت و امامت امام علی^(ع) دارد. سجع مهر از طراحی دقیق و پیچیده ای برخوردار و به جنبه های خوشنویسی و تزئینی خط توجه شده است. این مهر از نظر نوع نوشتار و ترکیب حروف با سایر مهرهای بررسی شده تا حدودی متفاوت است، به گونه ای که حرکت و چرخش انتهای حروف در این مهر، بر زیبایی خط مؤثر بوده است. خط کوفی تزئینی این مهر در جهت عمودی، زاویه دار و در اندازه درشت است. فشردگی خط از خوانایی آن کاسته و بر جنبه بصری خط افزوده است. ساختار هندسی در تمامی حروف نمایان است. مثلث شکاف دار تنها بر سر حرف «ل» و انتهای حرف «م» آمده است. انتهای حرف «م» رو به بالا و متمایل به عقب نشان داده شده است. کشیدگی و برگشت حرف «ی» در کلمه «علی» به موازات کرسی خط پیوسته، ترکیب هندسی چشم نوازی را از فرم های زاویه دار و منحنی به وجود آورده است. ترکیب بصری خط، متشکل از دو مثلث در زیر حرف «ی»،

گونه خلاقانه‌ای به شمار می‌رود. به این ترتیب که یکی از مثلث‌ها، احتمالاً انتهای حرف «و» است و مثلث دوم، صرفاً جنبه تزئینی دارد و برای رعایت قرینه‌سازی ایجاد شده است. فضای خالی زمینه پایین مهر نیز احتمالاً برای جلب توجه بیشتر به خط بوده است. تمایز حرف «ی» که به صورت کشیده و بزرگ نوشته شده برای تأکید و اهمیت بر نام حضرت علی^(ع) نیز بوده است. حروف زاویه‌دار با انتهای برگ‌دار که در این مهر دیده می‌شود از ویژگی‌های سبک نوشتاری مهرهای سده‌های سوم تا ششم هجری قمری است (Porter, 2011: 15, 24). مهر شماره ۵ با یک مهر مفرغی در موزه بریتانیا، در نمایش شکل حروف شباهت دارد (تصویر ۱۸). رسم الخط مهر شماره ۵ تا حدودی با خط کوفی تزئینی عصر سلجوقی نیز همانند است (فضائی، ۱۳۶۲: ۱۸۳). شکل انتهای حروف این مهر بر سکه‌های آل‌بویه مربوط به سده چهارم هجری قمری نیز دیده می‌شود (تصویر ۱۹). همچنین، این نوع نوشتار با خطوط کوفی تزئینی سفال‌های سده سوم و چهارم هجری قمری نیشابور همانندی‌هایی در شکل انتهای حروف و خم شدن حروف به عقب دارد (تصویر ۲۰). این نوع خط تزئینی بر سکه‌های غزنوی (تصویر ۲۱) و بر کتیبه بناهای دوره سلجوقی مانند برج‌های خرقان مربوط به قرن پنجم هجری قمری نیز تداوم یافت. با وجود اینکه کتیبه با آجر اجرا شده، اما سرهای دو زبانه حروف عمودی و برگشت انتهای حروف بسیار جالب توجه است (تصویر ۲۲) و شباهت‌هایی را با خطوط مهر شماره ۵ نشان می‌دهد. همچنین نمایش مثلث یا دو شاخه بر سر حروف «الف» و «ل» بر خطوط پارچه‌های دوران آل‌بویه و سلجوقی دیده می‌شود (فتحی، ۱۳۸۶: ۶۴-۶۶). نمونه قابل توجه آن بر پارچه‌ای سامانی متعلق به قرن سوم هجری قمری نوشته شده است (تصویر ۲۳).

تصویر ۱۸: مهرهای موزه بریتانیا (Porter, 2011: Cat. 205) و ترسیم خط مهر شماره ۵

تصویر ۱۹: برگشت حروف در سکه‌های آل‌بویه (URL 1; heidemann, 2010: 166)

تصویر ۲۰: کاسه نیشابور، شیوه نگارش تزئین دو شاخه‌ای بر سر الف و لام و حرف آخر برگشته
(Wilkinson, 1973: 121. Fig.46)

تصویر ۲۱: شیوه نگارش حرف «م» در کلمه ابوالقاسم در سکه‌های سلطان محمود غزنوی
(رضائی باغبیدی، ۱۳۹۴: ۲۲۲؛ URL 2, 3)

تصویر ۲۲: کتیبه برج شرقی خرقان (URL 4)

تصویر ۲۳: کتیبه پارچه سامانی شیوه نمایش تزئین مثلثی یا دو شاخه‌ای بر سر حروف (Hillenbrand, 1999: fig: 34)

چنانکه ملاحظه شد، مطالعه تطبیقی شیوه نوشتاری مهرهای موزه ملی با سایر خطوط مهرها، سکه‌ها، بناها و آثار هنری متعلق به سده‌های نخستین اسلامی، تاریخ‌گذاری پیشنهادی را مورد تأیید قرار می‌دهد. به دلیل ویژگی‌های مشترک خطوط، نمی‌توان مرزبندی زمانی صریح و قاطعی را برای مهرها در بازه زمانی سده دوم تا ششم هجری قمری در نظر گرفت، چراکه بسیاری از سنت‌های خوشنویسی طی سده‌ها مورد استفاده قرار گرفت و محدود کردن آن به زمانی خاص، کار بسیار مشکلی است. شاید بتوان با بررسی مجموعه‌های دیگر به شاخصه‌های محدودکننده بیشتر و دقیق‌تری از سبک‌های خوشنویسی مهرها دست‌یافت. بررسی و تحلیل خطوط نشان می‌دهد که آن‌ها از الگو و اصول سبکی مشترکی پیروی کرده‌اند. خطوط مهرها در ترکیب‌های مختلفی ظاهر شده است. به دلیل قابلیت تصویری خط کوفی، حروف از فرم‌های متنوع هندسی برخوردار هستند. با بررسی رسم‌الخط پنج مهر موزه ملی می‌توان ویژگی‌های بصری و تغییرات خطوط از شکل ساده‌نویسی تا فرم پیچیده و تزئینی را مشاهده کرد، به طوری که در نگارش مهر شماره ۵، نهایت دقت و روش‌های بدیع به‌کاررفته و به اشکال بصری در ترکیب‌بندی خط توجه شده است. حرکت پویا و روان خطوط در جهت عمودی، افقی و منحنی دیده می‌شود. ویژگی مشترک میان آن‌ها را می‌توان در ساختار هندسی حروف دانست که معرف خط کوفی ساده و تزئینی است. اصولاً تنوع حروف خط کوفی را باید از ویژگی‌های ذاتی نوشتار کوفی دانست. افزون بر این، بر سر اکثر حروف به‌خصوص مهرهای شماره ۳-۵ و نیز در انتهای برخی از حروف، شکاف مثلثی، دو زبانه یا دو دم قرار دارد. با استفاده از این شیوه، توازن خط در بالا

و پایین حروف برقرار می‌شود و ضرباهنگی خوشایند به کتیبه می‌بخشید. به تدریج این شیوه تزئین، سرآغازی بر خط کوفی تزئینی برگدار شد (بهر، ۱۳۹۴: ۲۵-۲۶). انتهای برخی از حروف نیز مانند مهرهای شماره ۲ و ۵ دارای انحنا و کشیدگی است. کشیدگی کلمات «العلی» و «علی» در دو مهر شماره ۲ و ۵ می‌تواند اشاره به محتوای خط و جایگاه رفیع خداوند و نیز حضرت علی^(ع) داشته باشد. بالطبع، ارزش تزئینی در نگارش خطوطی که آزادانه حرکت می‌کنند بیشتر است. در این میان، مهر شماره ۲ از توازن و تقارن جالبی بهره‌مند است و هنرمند با ایجاد نقش هندسی در حاشیه مهر، بر جنبه تزئینی آن افزوده است. عبارات مهرها در ترکیب کشیده افقی و کم‌عرض و یا پهن و بلند نوشته شده‌اند. در نتیجه، در نوشتار نوع اول، فضای فوقانی و پایینی مهر، خالی و در نوشتار نوع دوم، تمام فضای مهر، پر شده است. نسبت میان فضای مثبت و منفی از عناصر مهم بصری مهرها به شمار می‌رود. این ویژگی تنوع در طراحی و زیبایی خطوط را رقم‌زده است. به‌طورکلی نشستن حروف در یک خط کرسی، تمایز در اندازه حروف، نمایش فشردگی و کشیده‌ها، ترکیب و اتصال حروف، رعایت تناسبات و توازن حروف و توجه به فضاهای مثبت و منفی از اصول خوشنویسی در مهرهای سده‌های نخستین اسلامی است. همچنین توجه به جنبه‌های بصری که به ساختار هندسی حروف مرتبط است در زیبایی خط مؤثر بوده است. تلفیق عناصر هندسی نیز از نوآوری در قواعد خوشنویسی این دوران به شمار می‌رود.

نتیجه‌گیری

استفاده از مهر انگشتری، سنتی بازمانده از دوره ساسانی است که در دوران اسلامی نیز تداوم یافت و برای اهداف مختلف به کار می‌رفت. نگین این انگشتری‌ها از سنگ‌های زینتی بود که سابقه استفاده از آن‌ها به دوران قبل از اسلام می‌رسد. نگین مهر انگشتری‌ها، در دو شکل مشخص بیضی و چهارگوش با حاشیه پخ کوتاه دیده می‌شود. شکل بیضی و دایره از اشکال رایج در دوران قبل از اسلام بود که در دوران اسلامی همچنان مورد استفاده قرار گرفت، اما فرم چهارگوش احتمالاً از ابداعات دوران اسلامی بود که مورد توجه و پسند مهرسازان قرار گرفت؛ نوع جدیدی از مهرهای نگین انگشتری که قبلاً سابقه نداشت. به نظر می‌رسد مضامین سجع مهرها نیز احتمالاً برگرفته از عبارات دعایی دوره ساسانی بوده و حاوی طلب خیر و برکت است. مطالعه پنج مهر موزه ملی این امکان را فراهم کرد تا شناخت نسبی از مهرهای سده‌های نخستین اسلامی و توالی تاریخی آن‌ها فراهم گردد. مجموعه مهرهایی که در این پژوهش از لحاظ خط و نوع نوشتار، کشیدگی و تزئینات حروف و همچنین از لحاظ شکل و جنس مورد بررسی و مطالعه قرار گرفت، از تنوع جالب توجهی برخوردار هستند. این مجموعه احتمالاً در بازه زمانی سده دوم تا ششم هجری قمری قرار می‌گیرند، به طوری که مهر شماره ۱ به سده دوم تا سوم هجری قمری و مهرهای شماره ۲ تا ۵ به سده‌های سوم تا ششم هجری قمری تاریخ‌گذاری شده‌اند. مبنای تاریخ‌گذاری پیشنهادی، سبک هنری و شیوه نگارش حروف بر مهرها بوده است. مهرهای موزه ملی بر مبنای شکل

به دو گونه مربع‌مستطیل و بیضی از نوع نگین انگشتی و بر اساس جنس در زمره سنگ‌های نیمه‌قیمتی قرار می‌گیرند. خطوط به‌کاررفته در مهرها به نوع زاویه‌دار ساده و تزئینی تقسیم می‌شوند که با عمق کم تراش داده شده‌اند. محتوای عبارات مهرها نیز به دو گونه عبارات قرآنی-دعایی و ارشادی-نام اشخاص (ترکیبی) طبقه‌بندی می‌گردد. سجع‌های استفاده شده بر مهرها، نشان‌دهنده الگوهای رایج و شیوه‌های مرسوم سجع‌نویسی بر مهرهای سده‌های نخستین اسلامی است. عموماً مهرها به‌جز یک مورد که دارای نقش هندسی در حاشیه است، فاقد تزئینات هستند. بر اساس عملکرد مهرها نیز می‌توان آن‌ها را در گونه مهرهای شخصی جای داد. مهرهای نگین انگشتی در زمره مهرهای شخصی به شمار می‌روند و برای مهر کردن و رسیدگی به امور روزانه طبقه ممتاز یا حتی مردم عادی جامعه مورد استفاده قرار می‌گرفت. از روی عبارات مذهبی مهرها به‌دشواری می‌توان پایگاه اجتماعی صاحبان آن‌ها را تشخیص داد. تداوم و گسترش این مهرها در دوران اسلامی دلالت بر اهمیت جنبه‌های کاربردی آن‌ها است. همچنین، شمار محدود مجموعه مورد مطالعه، نشان می‌دهد که مهرهای سده‌های نخستین اسلامی در موزه ملی از تنوع زیادی برخوردارند، اما بی‌شک قضاوت دقیق درباره روند تحول شکل، ابعاد و خطوط به‌کاررفته در مهرهای سده‌های نخستین اسلامی، نیازمند شناخت بیشتر از جامعه آماری وسیع‌تر سایر مجموعه‌ها است و این مجموعه به‌تنهایی نمی‌تواند به‌طور کامل معرف این‌گونه از مهرها در سده‌های نخستین اسلامی باشد، اما درعین‌حال واجد ارزش‌های تاریخی و هنری بسیاری است و به مهرشناسی سده‌های نخستین اسلامی کمک شایانی می‌کند. بررسی مهرهای موزه ملی نشان می‌دهد که در سنت مهرسازی سده‌های نخستین اسلامی، همچنان پیوندهای فراوانی میان مهرهای آغازین اسلامی با مهرهای ساسانی وجود دارد. این ویژگی‌ها در شکل، جنس و مضامین سجع‌ها، قابل ارزیابی است. اگر خط کوفی بر مهرها نبود چه‌بسا تداوم این سنت‌ها، شناسایی و تفکیک مهرهای این دو دوره را با مشکل مواجه می‌ساخت. با این‌حال، برخی از ویژگی‌های سبک‌شناختی و الگوهای جدید هنری را می‌توان برای آن‌ها در نظر گرفت، از جمله تأکید بر نقش خوشنویسی و جنبه‌های زیبایی‌شناسانه خط، تقید به باورهای مذهبی در بیان شعائر اسلامی به‌مثابه هویت جامعه مسلمان ایرانی. شاید نقش تزئینی مهر انگشتی و یا مهر آویز سبب توجه بیشتر به نگین آن‌ها شده است. به‌طورکلی، مهرها سبکی ساده و خوش‌ترکیب و سطح تخت دارند. مهرها عمدتاً فاقد تزئینات هستند و عنصر تزئینی آن‌ها محدود به حاشیه مهرها می‌شود. به‌رحال، تداوم برخی از عناصر هنری دوره ساسانی، منسوخ شدن تصویرگری در مهرها و در پی آن تجربه‌های آغازین در طراحی و مسائل زیبایی‌شناختی مهرها، رهاورد هنرمندان مهرساز سده‌های نخستین اسلامی در فضای محدود مهرها بوده است؛ میراثی که در قرون میانی و متأخر اسلامی به شکوفایی می‌رسد.

سپاسگزاری

از آقای دکتر جبرئیل نوکنده (مدیر محترم موزه ملی ایران)، سرکار خانم فرشته نکائی (مسئول بخش مهر و سکه) و سرکار خانم لسانی (امین اموال موزه) برای همکاری و در اختیار قرار دادن مهرها، قدردانی می‌نماییم. همچنین از سرکار خانم سمیه زینعلی برای طراحی مهرها سپاسگزاریم.

فهرست منابع

- ابن‌خلدون، عبدالرحمان. (۱۳۷۱). مقدمه ابن‌خلدون. ترجمه محمدپروین گنابادی. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- افشارمهاجر، کامران و سمر کلهر. (۱۳۹۱). «بررسی طغرا و مهرهای سلطنتی ایران (ایلخانیان-قاجار)». هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی. (شماره ۳)، ۵۸-۴۹.
- بلر، شیلا. (۱۳۹۴). نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین. ترجمه مهدی گلچین عارفی. تهران: فرهنگستان هنر.
- رضایی، امید. (۱۳۸۲). «خط و مهر امنای شرع تهران در دوره قاجاریه». میراث جاویدان. (شماره ۴۳-۴۴)، ۶۰-۹۱.
- رضائی باغبیدی، حسن. (۱۳۹۳). «نگاهی دیگر به سکه‌های ولایت عهدی امام رضا(ع)». مجموعه مقالات همایش بین‌المللی غزنه و زبان و ادب فارسی. زیر نظر محمد دبیر مقدم. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۹۵-۲۳۳.
- رضائی باغبیدی، حسن. (۱۳۹۴). «سکه‌های سلطان محمود غزنوی». جشن‌نامه آیت‌الله رضا استادی. به‌کوشش رسول جعفریان، قم: مورخ، ۳۹۷-۴۰۶.
- رنجبران‌تهرانی، علی‌اکبر. (۱۳۹۳). انگشتر زینتی اسلامی. تهران: زمزم اندیشه.
- سمسار، محمدحسن. (۱۳۴۹). «مهرهایی از پادشاهان، شاهزادگان و سرداران صفوی». هنر و مردم. (شماره ۹۱)، ۶-۱۹.
- سید رضوی، نسرین. (۱۳۸۹). «مهر شاهان صفوی (شکل، نقش و مضمون)». مطالعات هنر اسلامی. (شماره ۱۲)، ۱۲۹-۱۴۱.
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین. (۱۳۸۳). «بررسی پاره سندی از دوره ایلخانی مورخ ۷۲۶ ق». نامه بهارستان. (شماره ۱)، ۱۱۱-۱۱۸.
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین. (۱۳۹۸). «اوراق سنگین ۳». بخارا. (شماره ۱۳۴)، ۴۴۵-۴۵۲.
- علی بیگی، رضوان و عبدالرضا چارئی. (۱۳۸۸). «سیر تحول خط کوفی در نگارش قرآن‌های سده اول تا پنجم هجری و بررسی ساختار آن». نگره. (شماره ۱۲)، ۵-۱۷.
- طاهری شهاب، محمد. (۱۳۴۴). «سجع مهر سلاطین و شاهزادگان و صدور ایران». وحید. (شماره ۲۰)، ۴۱-۴۹.
- طلایی، حسن. (۱۳۹۲). مهر در ایران از آغاز تا صدر اسلام. تهران: سمت.
- فتحی، لیدا. (۱۳۸۶). «خط نوشته‌ها، روی پارچه‌های دوره اسلامی». مدرس هنر. (شماره ۲)، ۶۳-۷۵.
- فراستی، رضا. (۱۳۸۰). «مهرهای شاهان قاجار». تاریخ معاصر ایران. (شماره ۱۷)، ۱۶۳-۲۰۵.

- فروغیان، صدیقه. (۱۳۸۰). موزه بانک سپه. تهران: روابط عمومی بانک سپه.
- فضائل، حبیب‌الله. (۱۳۶۲). اطلس خط. اصفهان: مشعل.
- قائم‌مقامی، جهانگیر. (۱۳۴۸). «مهرها، طغراها و توقیع‌های پادشاهان ایران از ایلخانیان تا پایان قاجاریه». بررسی‌های تاریخی. (شماره ۲۰-۲۱)، ۱۲۳-۱۶۲.
- قوچانی، عبدالله. (۱۳۸۵). «قدیم‌ترین مهر نوشته‌دار دوران اسلامی از یک حاکم ساسانی». باستان‌شناسی و تاریخ. (شماره ۳۹-۴۰)، ۸۲-۹۸.
- گیزلن، ریکا. (۱۳۸۴). چهار سپاهبد شاهنشاهی ساسانی بر اساس شواهد مهرشناسی. ترجمه سیروس نصرالله‌زاده. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- محمدی‌زاده، اکرم. (۱۳۹۲). «تجلی تفکرات شیعی در نوشتار انگشتری‌های عصر قاجار». نگره. (شماره ۲۵)، ۵-۱۷.
- مظاهری، علی. (۱۳۳۱). «مهرهای پادشاهان ایران»، یغما. (شماره ۴۹)، ۱۶۲-۱۶۶.
- میرزاابوالقاسمی، محمدصادق. (۱۳۹۳). «تحول شکل در مهرهای متأخر اسلامی». هنرهای کاربردی. (شماره ۵)، ۱۳-۲۰.
- میرزاابوالقاسمی، محمدصادق. (۱۳۹۴). «مهر انگشتر سلاطین متأخر صفوی». گنجینه اسناد. (دفتر چهارم)، ۴۸-۵۷.
- میرزاابوالقاسمی، محمدصادق و حسنعلی پورمند. (۱۳۹۰). «پیشینه و روش‌شناسی در دانش مهرشناسی اسلامی در ایران». پیام بهارستان. (شماره ۱۲)، ۳۷۴-۳۸۵.
- میرزاابوالقاسمی، محمدصادق و علی‌اصغر شیرازی. (۱۳۸۸). «آداب مهر در اسناد و مکاتبات دیوانی». نگره. (شماره ۱۲)، ۶۲-۶۹.
- ونزل، ماریان. (۱۳۸۶). انگشتری‌ها. ج ۹. ترجمه غلامحسین علی مازندرانی. تهران: کارنگ.
- هاشمی‌شاهرودی، سید محمود. (۱۳۹۵). فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل‌بیت^(ع). قم: موسسه دایره المعارف فقه اسلامی.

Allan, James W. (1982). *Nishapur: Metalwork of the Early Islamic Period*. New York: The Metropolitan Museum of Art.

Bivar, A. D. H. (1969). *Catalogue of the Western Asiatic seals in the British Museum*. Stamp Seals. II. London: The Sasanian Dynasty.

Blair, Sheila S. (1998). *Islamic Inscriptions*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Bivar, A. D. H. (1985). "A Presumed Ghaznavid Royal Seal". *Rivista degli studi orientali*. (vol 59), 17-22.

Brunner, Christopher J. (1978). *Sasanian stamp seals in the Metropolitan Museum of Art*. New York: Metropolitan Museum of Art.

Gignoux, Ph, and L. Kalus. (1982). "Les formules des sceaux sasanides et islamiques: continuité ou mutation? Melanges offerts a Roul Curiel". *Studia Iranica*. (vol 11), 53-123.

Gorelick, Leonard, and Gwinnett John. (1996). "Innovative Methods in the Manufacture of Sasanian Seals". *Iran*. (vol 34), 79-84.

- Heidemann, Stefan. (2010). Calligraphy on Islamic Coins. In: Jürgen Wasim Frembgen (ed.): *The Aura of Alif. The Art of Writing in Islam*, Munich et al, 161-172.
- Hillenbrand, Robert. (1999). *Islamic Art and Architecture*. London: Thames and Hudson.
- Kalus, Ludvik. (1981). *Catalogue des cachets, bulles et talismans islamiques*. Paris: Bibliothèque nationale.
- Kalus, Ludvik. (1986). *A catalogue of seals and talismans housed at the Ashmolean from the 8th to 19th century Islamic world*. Oxford Clarendon.
- Kröger, Jens. (1995). *Nishapur: Glass of the Early Islamic Period*. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Lerner, Judith A. (1976). "Sasanian Seals in the Department of Medieval and Later Antiquities of the British Museum". *Journal of Near Eastern Studies*. (vol 35), 183-187.
- Mofidi, B. (2001). *Sealed Secrets*. Tehran: ICHO.
- Porter, Venetia. (2011). *Arabic and Persian seals and Amultes in The British Museum*. London: The British Museum.
- Rabino di Borgomale, H.L. (1945). *Coins, Medals and Seals of the Shahs of Iran (1500-1941)*. Hertford: Stephen Austin and Sons.
- Ritter, N. C., (2012). On the Development of Sasanian Seals and Sealing Practice: A Mesopotamian Approach, in: K. Duistermaat et al. (Hg.), *Seals and Sealing Practices in the Near East*. Leiden, 99-114.
- Wilkinson, Charles K. (1973). *Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- URL 1: www.sixbid-coin-archive.com
- URL 2: www.numisbids.com
- URL 3: www.coinsnumismatics.com
- URL 4: <https://iranmonument.com>